

Законопроект ВАК «Про атестацію...» — біг на місці

Михайло ВИННИЦЬКИЙ, директор Докторської школи НаУКМА; Володимир МОРЕНЕЦЬ, віце-президент з науково-навчальних студій НаУКМА)

З підписанням декларації про приєднання до Болонського процесу Україна взяла на себе зобов'язання не пізніше 2010 року впровадити у вітчизняну систему вищої освіти третій цикл підготовки, який відповідає вимогам Єдиного європейського освітнього простору (ЕНЕА) і завершується присудженням ступеня «доктора філософії» (PhD). Вочевидь, підписанти такого зобов'язання «забули» про те, що науковий ступінь «доктора філософії» (PhD) у більшості країн Заходу вважається найвищим і остаточним доказом спроможності людини займатися науковою роботою — і тому ступеня «доктора наук» там не існує (за винятком Польщі і Німеччини) — але про те згодом. Тепер же слід «бити на сполох» із приводу іншого: недавні публікації ВАК однозначно вказують на серйозну небезпеку простого перейменування відповідними державними органами України «кандидата наук» на «доктора філософії» без сутнісної модифікації змісту і способу підготовки науково-педагогічних кадрів, які відповідають цим ступеням.

В останньому випуску Бюлетеня ВАК (№8, 2008) опубліковано проект закону України «Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації». Газета «Дзеркало тижня» уже публікувала критичні коментарі стосовно цього законопроекту (№25, 2008). Однак тепер, беручи до уваги його появу в офіційному органі ВАК, питання набуло ще більшої гостроти, а бажання керівництва Вищої атестаційної комісії «проштовхнути» даний законопроект є більш ніж очевидним.

Тим часом текст законопроекту насторожує: запропоновані «зміни» є косметичними, а небезпека перейменування ступенів без сутнісного реформування підготовки наукових кадрів — наша найближча реальність. Запропонований законопроект увібрав у себе забагато радянської термінології й закріплює сумнівні, як на наш погляд, концептуальні положення. Починаючи з преамбули, де стверджується, що наукові та науково-педагогічні кадри є «важливим засобом прогресу науки і освіти в Україні». Нагадаємо, що в європейській гуманістичній традиції наука — це самодостатня цінність, а не засіб. Відповідно, підготовка науковця має розглядатися з погляду його ефективного включення в самодостатню світову наукову спільноту, а не витворення з науковця «засобу» для чогось, хай навіть і прогресу, бо концептуально це — із сумнозвісної «теорії гвинтика».

У лютому 2005 року в австрійському місті Зальцбург понад 300 делегатів (керівники провідних європейських ВНЗ, представники науково-освітніх міністерств країн ЄС) ухвалили десять базових принципів докторського рівня освіти, які стали підставою для формування в Європі «єдиного освітнього» та «єдиного наукового» просторів. Перший із цих Зальцбурзьких принципів стверджує вже згадану самодостатню цінність науки як такої, а другий підкреслює «відповідальність університетів за якість наукової підготовки докторантів» (ідеться про докторантів PhD-програм — абітурієнтів єдиного, третього циклу освіти — без згадки про ступінь доктора наук). Тут слід наголосити: у більшості країн Європи наукові ступені присуджуються виключно університетами, без участі будь-якої вищої загальнодержавної інстанції (наприклад ВАК).

У своїй преамбулі до опублікованого законопроекту голова ВАК України В.Мачулін наводить такий аргумент на користь подальшого існування очолюваної ним інституції: «Для того, щоб дискусії стосовно доречності чи недоречності державного регулювання атестаційного процесу були наповнені реальним сенсом, необхідно, щоб держава припинила здійснювати доплати за наукові ступені та вчені звання, гарантувати соціальні пільги та спеціальне пенсійне забезпечення вченим. Оскільки в Україні все це зберігається, то слід визнати і необхідність державного контролю за витрачанням бюджетних коштів» (Бюлетень ВАК №8, 2008).

У відповідь шановному голові ВАК нагадаємо: у країнах ЄС також використовуються бюджетні кошти і також здійснюється контроль за їх витрачанням. Але там держава атестує університети, надаючи їм автономне право присуджувати наукові ступені і вчені звання, і періодично перевіряє їхню здатність забезпечувати належний рівень якості підготовки науковців через процес акредитації. Себто реальна автономія ВНЗ (складовою якої є право самостійно присуджувати наукові ступені і звання!) зовсім не означає безконтрольності й марнотратства. Погодьмося, Європа витрачає не менші бюджетні кошти на доплати й соціальне забезпечення осіб із науковими ступенями і званнями, ніж Україна. Суть європейської парадигми проста: у держави немає власного механізму і зайвих коштів для додаткової перевірки якості кожної дисертації (а сьогодні в Україні — це понад 5 тис. кандидатських дисертацій на рік). Зважаючи на щораз глибшу спеціалізацію дисертаційних досліджень, цей обов'язок цілком логічно передовіряється автономному університетові, а самі ВНЗ на ринку праці конкурують між собою за те, чий диплом буде визнано таким, що засвідчує найвищу якість підготовки.

Відповідно, в європейській практиці процедура захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії (PhD) не передбачає існування постійно діючих спеціалізованих учених рад — тим більше таких, незмінний персональний склад яких затверджується якимось державним органом на тривалий термін (у нас — два-три роки). Навпаки, під кожну конкретну дисертацію ВНЗ самостійно й відповідально формує докторську комісію (одноразову спецраду) із провідних спеціалістів світового рівня, здатних належно оцінити фахову новизну конкретної дисертаційної роботи. Ці докторські комісії, на яких базується процедура захисту дисертації, не мають «у своєму складі за науковою спеціальністю шість і більше докторів наук» (як запропоновано в статті 15 законопроекту ВАК), а складаються зі спеціалістів, які не обов'язково мають найвищі наукові регалії, зате реально обізнані в даній проблематиці і справді можуть оцінити роботу дисертанта. І слід зауважити, що за такої системи захист дисертації не є автоматичним: у Великобританії до 30% докторантів, що виходять на захист, не дістають бажаного ступеня.

Щоб не створилося враження, буцімто ми займаємося глобальною критикою законотворчої діяльності керівництва ВАК, слід відзначити й її позитиви. По-перше, хоча «ВАК вважає необхідним зберегти двоступеневу систему наукових ступенів, що історично склалася в Україні» (Доповідь В.Мачуліна, Бюлетень ВАК №8, 2008), у статті 7 запропонованого законопроекту не передбачається захисту окремої дисертації для здобуття цього другого і вищого наукового ступеня. Треба розуміти, що цей ступінь може присуджуватися ученому за його наукові здобутки і заслуги рішенням відповідної вченої ради ВНЗ (із подальшим затвердженням ВАК). Така новація відповідає суті Єдиного європейського освітнього і наукового просторів. Наприклад, сьогодні у Польщі почесний ступінь «габілітованого доктора» присуджується президентом республіки за рекомендацією вченої ради ВНЗ. Але науковцем визнається будь-яка людина зі ступенем доктора філософії (PhD). Відповідно, з дипломом доктора філософії, науковець може претендувати на будь-яку посаду в європейському ВНЗ — включно з найвищою — т. зв. «повного професора».

По-друге, позитивним зрушенням є те, що (за словами В.Мачуліна) «ВАК пропонує запровадити науковий ступінь доктора філософії замість існуючого ступеня кандидата наук з усіма наслідками, які з цього випливають, — збільшенням терміну підготовки доктора філософії до чотирьох років; кращою збалансованістю навчальної та наукової складових докторської програми; ретельнішим науковим керівництвом, аж до включення здобувача в процес наукових досліджень відповідної наукової установи чи навчального закладу...». Останнє особливо важливо, коли мати на увазі четвертий Зальцбурзький принцип: європейський докторант не є учнем-студентом, а молодим науковцем і колегою, котрий провадить власні дослідження і поширює їхні результати в академічному середовищі, у тому числі через викладання на нижчих рівнях підготовки. Це рішуче змінює академічний статус докторанта, але також виставляє нові вимоги до наукової спільноти ВНЗ, що бере на себе відповідальність за введення молодого вченого у світову наукову спільноту і має відповідально оцінити рівень власної «критичної маси».

У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» для оцінки накопичення цієї «критичної маси» і спроби впровадити структуровані докторські (PhD) програми європейського типу цього року створено «Докторську школу НаУКМА». Саме в її рамках розробляються міждисциплінарні методологічні курси для перших трьох докторських програм, до науково-навчального процесу залучаються міжнародні партнери, виробляються й узгоджуються єдині для університету критерії якості підготовки докторів філософії в кожній галузі, оцінюється можливість розробки та відкриття нових програм. Адже справа не в тому, аби сповістити кафедру: «від завтра ви готуватимете не кандидатів наук, а докторів філософії у галузі», а в тому, щоб тверезо оцінити і зважити, чи може даний науково-навчальний осередок розробити й забезпечити виконання оригінальної докторської програми, на яку в принципі немає готових і завершених схем.

Суть докторської підготовки в НаУКМА така: докторант упродовж першого і другого років навчання прослуховує низку міждисциплінарних методологічних курсів (наприклад кількісні/якісні методи, англійське академічне письмо, управління проектами, гносеологія знання тощо), а також фахових спецкурсів. Окрім цього, кожен докторант складає (або вже склав на магістерському рівні) кандидатські іспити з філософії та англійської мови (вимоги традиційної аспірантури) і на кінець першого року навчання готує розгорнуту дослідницьку пропозицію (включно з розлогим аналізом літератури), яку оцінює фахова група Докторської школи. Упродовж другого, третього і четвертого років навчання докторанти регулярно презентують і обговорюють проміжні результати своїх досліджень на докторських колоквиумах і семінарах — за участі міжнародних фахівців даної галузі. Обов'язковою умовою допуску до захисту дисертації для здобуття ступеня «доктора філософії НаУКМА» є публікація мінімум однієї (бажано двох-трьох) статті у міжнародному рецензованому журналі (peer reviewed journal).

Під кінець четвертого року кожен докторант НаУКМА подає дисертацію на базі проведених ним досліджень, яка за своїм змістом має бути внеском у суму знань певної галузі. Ступінь «доктора філософії» (PhD) присуджуватиметься вченою радою НаУКМА на базі рекомендації докторської комісії, сформованої під конкретну дисертацію зі знаних саме в цій ділянці фахівців. Захист здійснюватиметься публічно, перед докторською комісією, яка складатиметься з п'ятих науковців (трьох з-поза НаУКМА і мінімум один із-за кордону), що мають науковий ступінь з галузі знань дисертанта і можуть фахово оцінити якість його роботи.

За якість підготовки випускника PhD відповідатиме Докторська школа НаУКМА т університет у цілому (не ВАК). Саме тому до цих докторських комісій запрошуватимуться знавці питання зі ступенями доктора, кандидата наук або PhD, а не «мінімум шість

докторів наук». Це сутнісно відрізняється від формули, запропонованої ВАК у статті 15 законопроекту, за якою, як правило, члени спецрад матимуть лише загальне побіжне уявлення про предмет дисертаційного дослідження і запрошуватимуться до цих спецрад завдяки тому, що мають відповідний науковий ступінь, а не глибоко обізнані з предметом конкретної дисертації (в іншому разі або предмет дослідження є тривіальним, або наукова проблематика збіднена до краю).

Звернімо увагу: у більшості країн Заходу ступеня «доктора наук» немає, себто, якщо приймати запропонований ВАК законопроект без змін, то, виходить, «звідти» просто не буде кого запрошувати до участі в докторських комісіях. Відтак звідки візьметься дійова інтеграція у світовий науково-навчальний процес?

Це останнє також пов'язане зі статтею 21 запропонованого законопроекту, яка потребує корекцій. Згідно із цією статтею «визнання іноземних документів, що засвідчують присудження наукових ступенів, здійснюється ВАК України відповідно до законодавства України...». Іншими словами, закордонні вчені, котрі виявили бажання докласти своїх зусиль на ниві української науки і освіти, приречені проходити нострифікацію. Як думаєте, за таких умов скільки нобілянтів і загалом знаних учених зголоситься співпрацювати з нами на постійній основі? Адже чи не всі вони, бідаки, «лише» доктори філософії — PhD. Майже жодного тобі «доктора наук». Насправді ж ця кумедна колізія розв'язується так само просто у площині все тієї ж реальної автономії університету, котрому треба надати право визнавати (або не визнавати) науковий ступінь запрошеного до співпраці іноземного фахівця. Це і є реальна міжнародна академічна інтеграція, саме так і чинить з нами цивілізований світ, не раз запрошуючи на роботу наших кандидатів наук і обходячи подібною увагою багатьох докторів наук.

Насамкінець стосовно новостворених програм НаУКМА слід зазначити, що згідно із сучасною європейською практикою докторські дослідження дедалі частіше проводяться на стикові різних традиційних дисциплін. Тому керівництво ними здійснюється не одним науковим керівником (як це заведено в нашій аспірантурі), а кількома науковцями. До того ж вузька фахова спрямованість самого дослідження (його «шифр спеціальності») здебільшого не вписується в офіційну класифікацію, тобто в перелік спеціальностей ВАК. Відповідно, перші докторські програми НаУКМА, а це — «Масові комунікації», «Фінанси», «Управління в охороні здоров'я», — не в усьому відповідають традиційним спеціальностям ВАК. З розробкою та відкриттям нових докторських програм ця «міждисциплінарна розбіжність» наростатиме.

Загалом маємо визнати, що Україна наразі не готова до фронтального впровадження структурованих докторських програм підготовки «докторів філософії» (PhD) описаного вище європейського типу. На перешкоді — як брак належного досвіду, так і чинні законодавчі норми, сила яких підкріплена природною інерцією традиційних поглядів керівників ВАК, НАН, МОН та деяких видатних викладачів і науковців. Через те, гадаємо, кожний «локальний успіх» у вигляді новітніх програм, які є докторськими за своєю суттю (а не за фактом свого перейменування з «кандидатських-аспірантських»), набуває особливої загальнодержавної ваги. Тому, попри всі очевидні й неочевидні труднощі, НаУКМА з вересня 2008 року й розпочинає експеримент із впровадження структурованих докторських програм відповідно до вимог ЕНЕА. Так, за відсутності повномасштабної підтримки з боку держави, вони існуватимуть паралельно з традиційною системою здобуття наукових ступенів. Мета нашого проекту — набути досвід, який із часом може бути розумно поширений на інші ВНЗ України III—IV рівнів акредитації. А доки досвіду немає, пропонуємо законів не змінювати. А коли вже змінювати, то згідно з

європейськими вимогами і стандартами, а не химерними уявленнями про свободу наукового пошуку та «особливий вітчизняний випадок» у світовій науці.